

Ustaška zverstva. Zbornik dokumenata (1941 — 1942)

MILAN KOLJANIN (prir.)

Novi Sad: Arhiv Vojvodine, Eparhija bačka, Arhiv Republike Srpske, 2020., 627 str.

Tema ustaških zločina nad Srbima odnosno genocida nad Srbima u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj (NDH) 1941. — 1945. naizgled je jedna od najprisutnijih u srpskoj i hrvatskoj historiografiji Drugog svjetskog rata. Međutim, u srpskoj historiografiji, u posljednje tri decenije upadljivo nedostaju naučne monografije i detaljne naučno utemeljene studije najznačajnijih ustaških zločina nad Srbima, Jevrejima i Romima u NDH, usprkos velikom broju zbornika radova na temu ustaških zločina i naslova iz oblasti historijske publicistike koji obrađuju pojedine ustaške zločine. Nažalost, većina tih naslova ne mogu se svrstati u naučnu historiografiju.

S druge strane, u hrvatskoj historiografiji u posljednje tri decenije upadljivo izostaje objavljivanje arhivske građe o ustaškim zločinima, usprkos činjenici da je najveći dio sačuvanih dokumentarnih izvora o ustaškim zločinima pohranjen u državnim arhivima u Republici Hrvatskoj. Suvremena hrvatska historiografija Drugog svjetskog rata mnogo je više pažnje poklonila objavljivanju izvora o ratnim i poslijeratnim zločinima i vansudskoj osveti partizana i komunističkih vlasti nego objavljivanju izvora o zločinima ustaškog režima. Štoviše, u nekim referentnim naučnim monografijama koje prate razvoj i historijat oružane sile NDH zločini oružanih snaga ustaške države su po pravilu ignorirani ili zanemareni. Međutim, to ne umanjuje činjenicu da je u Hrvatskoj u posljednje tri decenije objavljeno više naučnih monografija, studija i radova o zločinima NDH, zasnovanih na arhivskim izvorima, nego u Srbiji.

Bosansko-hercegovačka historiografija, ako za trenutak izuzmemo njen segment sa srpskim predznakom, tek je u zaostatku kada je riječ o objavljivanju izvora i naučnih radova o ovom razdoblju, koje je najtragičnije razdoblje i bosansko-hercegovačke povijesti. Iako je srpska historiografija u posljednja tri desetljeća objavila daleko više zbornika dokumenata o ustaškim zločinima

nego hrvatska historiografija, dosad u srpskoj historiografiji nije objavljen zbornik dokumenata koji bi po obimu i značaju prevazišao publikaciju *Zločini Nezavisne Države Hrvatske 1941 — 1945.*, koja je zamišljena kao prva knjiga edicije “Zločini na jugoslovenskim prostorima u Prvom i Drugom svetskom ratu”. Druga knjiga ove zamišljene edicije nikad nije objavljena. Ovu zbirku dokumenata je 1993. objavio nekadašnji Vojnoistorijski institut iz Beograda. Na preko hiljadu stranica objavljeno je 375 dokumenata uglavnom nastalih radom upravnih i vojnih vlasti NDH. Svi objavljeni dokumenti pohranjeni su u Vojnom arhivu u Beogradu. Uspirkos neprevazidenom značaju ove zbirke, koji se ogleđa u njenoj velikoj referentnosti u historiografiji, naročito u svetlu otežanih uvjeta istraživanja u Vojnom arhivu tokom niza posljednjih godina, ova zbirka pati od nekih prepoznatljivih nedostataka karakterističnih za ova- kva izdanja: neadekvatne uvodne naučne studije i zastupljenosti izvora samo iz jednog arhiva, pri čemu je ogromna većina izvora iz samo jednog arhivskog fonda. Ipak, dobra strana ove zbirke ogleđa se i u činjenici da su dokumenti kritički priređeni, u čemu su srpski priređivači inače prilično nedosljednji.

Zbirka dokumenata pod naslovom *Ustaška zverstva. Zbornik dokumenata (1941 — 1942)*, u izdanju Arhiva Vojvodine iz Novog Sada te dva prateća izdava- ča, objavljena prošle godine, po obimu i značaju objavljenih izvora predstavlja najznačajniji poduhvat ove vrste u srpskoj i postjugoslavenskim historiografi- jama nakon 1993. Arhiv Vojvodine, kao glavni izdavač, načinio je pravi potez izborom priređivača. Milan Koljanin je jedan od najistaknutijih stručnjaka među srpskim povjesničarima za temu ratnih zločina i zločina genocida počinjenih tokom Drugog svjetskog rata na tlu Jugoslavije i autor je najznačaj- nije naučne monografije posvećene ovoj temi u okviru srpske historiografije (*Nemački logor na Beogradskom sajmištu, 1941 — 1944*, Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1992.).

Zbirku *Ustaška zverstva* čine uvodna historiografska studija Milana Ko- ljanina pod naslovom “Dokumenta Arhiva Vojvodine o zločinima Nezavisne Države Hrvatske”, Koljaninov kraći tekst pod naslovom “Napomena uz ovo izdanje”, 165 dokumenata mahom njemačkog porijekla, i još jedna Koljani- nova studija (“Fotografija – svedok zločina i stradanja”) te 61 reproducirana fotografija. Većina dokumenata i nemali broj fotografija objavljenih u ovoj zbirci nisu bili u opticaju u historiografiji. Značaj zbornika *Ustaška zverstva* za historiografiju moguće je najkraće ilustrirati činjenicom da od 1979., kada je u izdanju beogradskog Vojno-istorijskog instituta objavljena četvrta knjiga dva-

naestog toma *Zbornika NOR-a*, u Srbiji, ni na srpskom ni na hrvatskom govornom području nije objavljena nijedna zbirka dokumenata posvećena Drugom svjetskom ratu u kojoj preovlađuju dokumenti njemačkog porijekla. Jedini potencijalni izuzetak predstavlja drugo izdanje (Beograd, 2004.) zbornika dokumenata *Mihailović prema nemačkim dokumentima* (London: Savez Oslobođenje, 1969.) koji je priredio Ivan Avakumović koristeći nenaučnu, selektivnu metodu u odabiru izvora. Stoga nije neobično što suvremena srpska historiografija rijetko i nedovoljno koristi njemačke izvore o prilikama u okupiranoj Jugoslaviji, naročito kada je riječ o temama kolaboracije i ratnih zločina.

Zbornik dokumenata *Ustaška zverstva* predstavlja izbor najznačajnijih dokumenata i svih fotografija iz dosijea njemačkog porijekla koji je kao dio zaoštavštine historiografa Slavka Odića (1915. — 2006.), jednog od najpoznatijih bosansko-krajiških partizana hrvatskog porijekla, 2008. pohranjen u Arhivu Vojvodine. Riječ je o obimnom dosijeu pod naslovom "Dosije zapovjednika Policije sigurnosti i Službe sigurnosti u Beogradu o ustaškim zločinima". Slavko Odić je ovaj dosije naslovio "Ustaška zverstva u NDH" vodeći se time što je na marginama većeg broja dokumenata iz dosijea na njemačkom olovkom naznačeno "Ustaška zverstva" ("Ustascha-Greuelaten"). To je navelo priređivača i izdavača da zbornik naslovi na isti način. Pretpostavljam da su se urednik i izdavač odlučili za ovu verziju naslova jer je kraća i upečatljivija, iako termin "zv(j)erstva", ma koliko bio istinit i nesumnjiv u kontekstu, nije uobičajen u naslovima naučnih izdanja. Kao rukovodilac Uprave državne bezbednosti u Beogradu, Odić je bio u prilici da koristi brojna dokumenta njemačkog porijekla koja su povjesničarima i drugim istraživačima decenijama bila nedostupna, uključujući i obiman fond Zapovjednika Policije sigurnosti i Službe sigurnosti u Beogradu, koji je jednim dijelom zadržan kod Odića, što ukazuje na pretpostavku da je Odić kao plodan pisac možda razmišljao i o pisanju publikacije o ustaškim zločinima.

Ova zbirka dokumenata otkriva ne samo da su njemačke policijske vlasti u Beogradu vodile obiman dosije o ustaškim zločinima, potvrđujući poznatu činjenicu da su njemačke okupacione vlasti bile dobro upućene u zločine nad Srbima u NDH i prirodu tih zločina, već nam otkriva brojne nepoznate elemente ovog povijesnog fenomena i pojašnjava neke manje poznate događaje iz povijesti stradanja srpskog naroda u NDH. Priređivač je u uvodnoj studiji naveo kako je kolaboracionistička vlada u Beogradu pokušavala informirati njemačke predstavnike o nekim važnim aspektima ustaških zločina. U tom smislu, veći

broj dokumenata objavljenih u zborniku odnosi se na izjave srpskih izbjeglica iz NDH koje su zabilježene najčešće pred Komesarijatom za izbjeglice i preseljenike i potom prevedene na njemački. Neki od ovih dokumenata objavljeni su sa srpskog originala u nekim prethodnim zbirka dokumenata, poput obimnog zbornika koji su priredili povjesničari Antun Miletić i Vladimir Dedijer pod naslovom *Proterivanje Srba sa ognjišta 1941 — 1944. Svedočanstva* (Beograd: Prosvjeta, 1989.). Međutim, zbog nenavodjenja arhivskih fondova i signatura uz objavljene dokumente, ta knjiga nije dovoljno korišćena i citirana u historiografiji, naročito u hrvatskoj historiografiji. Nažalost, Miletićev i Dedijerov zbornik nije jedina takva zbirka dokumenata u srpskoj historiografiji koja je publicirana na sličan način – bez navođenja preciznih arhivskih signatura i bez pojašnjenja u kritičkom aparatu. Stoga zbornik *Ustaška zverstva* po ozbiljnosti uredničkog pristupa znatno nadilazi neke prethodne, tematski slične izdavačke projekte u srpskoj historiografiji.

Dokumenti i fotografije publicirani u ovoj zbirci nastali su tokom prve dvije godine okupacije i rata u Jugoslaviji, odnosno od kraja jula 1941. do kraja novembra 1942. Riječ je o razdoblju kada je počinjen najveći broj masovnih zločina nad Srbima u NDH. Među dokumentima objavljenim u zborniku prevladavaju dokumenta njemačkog porijekla. Neki od najvažnijih dokumenata objavljenih u zborniku nastali su radom njemačkih predstavnika u NDH koji su informirali njemačke policijske vlasti u Beogradu o ustaškim zločinima. Sadržaj dosijea ukazuje da su predstavnici njemačke policijske vlasti u Beogradu dostavljali podatke o ustaškim zločinima do kojih su dolazili predstavnici njemačke policije u Zagrebu, ali i u njenom sjedištu u Berlinu. U dosijeu su prisutna i dokumenta čiji tvorci su i njemački vojni organi: izvodi iz dnevnih izvještaja o prilikama s terena, izvještaji njemačkih oficira i komandi upućivani kako u Beograd i Zagreb tako i u Berlin. U dosijeu su također prisutni i izvještaji njemačkih konfidenata i štićenika različitih nacionalnosti, uključujući i Srbe, o prilikama i položaju Srba u pojedinim dijelovima NDH.

Pored izvora njemačkog porijekla, drugi najveći korpus dokumenata je srpskog porijekla, a manji dio izvora nastao je radom organa NDH. Osim već spomenutih izjava srpskih izbjeglica iz NDH, koje su prevedene na njemački u cilju upoznavanja njemačkih predstavnika u Beogradu s intenzitetom i obimom stradanja Srba u NDH, posebno treba istaći značaj izvještaja njemačkog konfidenta iz Tuzle, apotekara Obrada Mičića, iz kojih doznajemo mnogo dragocjenih podataka o prilikama u Tuzli i sjevernoistočnoj Bosni krajem 1941.

i početkom 1942. Kako navodi Milan Koljanin, “ovako raznovrsni izvori sve- doče o nameri da se što bolje razume delovanje strana u sukobu”, kada je riječ o percepciji sastavljača dosijea odnosno njemačkih policijskih predstavnika u Beogradu. Iako se u pojedinim dokumentima u okviru dosijea navode primjeri zločina ustaša nad Jevrejima, u dosijeu, a samim tim i u zborniku, nema pojedinačnih izvora koji se prvenstveno bave stradanjem Jevreja, što dodatno ukazuje na intenciju sastavljača.

Tvorcima dosijea prvenstveno je od interesa bilo područje njemačke oku- pacione zone u NDH nastanjeno Srbima što ukazuje da je predstavnicima nje- mačke policijske vlasti iz Beograda i njihovim njemačkim kolegama iz Zagreba od primarne važnosti bilo područje koje je 1941. bilo zahvaćeno ustankom, pri čemu su interes ograničili na ustanička područja u okviru njemačke okupaci- one zone. Kada je početkom 1942. u istočnoj Bosni došlo do razmimoilaženja i ubrzo potom do otvorenog sukoba između partizana i četnika, to se odrazilo i na sadržinu dosijea koji je značajno obogaćen dokumentima koji se odnose upravo na tamošnje prilike. Najbrojnija grupa dokumenata u dosijeu odnosi se na prilike u istočnoj Bosni u proljeće 1942. Najveći broj izvora u toj grupi dokumenata odnosi se na zločine snaga NDH nad srpskim civilima u Podrinju, Birču i na širem području Tuzle. Riječ je o više desetina dosad nepoznatih dokumenata nastalih nedugo nakon događaja koje opisuju.

Iako je srpsko stanovništvo u istočnoj Bosni bilo izloženo stradanju i tokom prethodne godine, to se tada nije naročito odrazilo na sadržinu dosijea. Intenziviranje zločina nad Srbima u istočnoj Bosni u prvoj polovini 1942. dovelo je do velike zabrinutosti u okviru kolaboracionističkih vlasti u Srbiji. Jedan od razloga za pojačanu zabrinutost ticao se i velikog priljeva izbjeglica iz istočne Bosne odnosno očekivanja da će se povećati broj progonjenih i izbjeg- glih Srba, ali i srbijanske javnosti, koja bi mogla početi tražiti da vlada Milana Nedića pokuša umanjiti ova stradanja interveniranjem kod njemačkih okupa- cionih vlasti. Brojnost i narativnost izvora u dosijeu koji govore o zločinima Hadžiefendićeve legije (jedinice u okviru Hrvatskog domobranstva sastavlje- ne od muslimanskih dobrovoljaca pod komandom Muhameda Hadžiefendića) i Crne legije (Prvog stajaćeg djelatnog zdruha Ustaške vojnice pod komandom Jure Francetića) dodatno osporavaju pogrešnu metodologiju korišćenu u doktorskim dizertacijama i monografijama pojedinih suvremenih hrvatskih povjesničara koji su pisali o prilikama i borbama u istočnoj Bosni u prvoj polovini 1942., uglavnom ignorirajući dva najvažnija i desetljećima dostupna

korpusa izvora koji govori o zločinima snaga NDH na tom području tokom 1942. (dokumentacije srpskog Komesarijata za izbjeglice i preseljenike iz 1942. i 1943. te dokumentacije Zemaljske komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača NR Bosne i Hercegovine iz 1945. i 1946.). Postojanje većeg broja izvora njemačkog porijekla o zločinima snaga NDH nad srpskim civilima u istočnoj Bosni u navedenom razdoblju dodatno problematizira rečenu metodologiju i nameće nove i drukčije zaključke od zaključaka prisutnih u tim publikacijama i dizertacijama. Ono što je posebno zanimljivo jest zaključak koji proizilazi iz analize ove grupe dokumenata o tome da su njemačkim interesima veće probleme predstavljali zločini Hadžiefendićeve legije nego zločini Francetićeve Crne legije, usprkos činjenici da su zločini Crne legije bili brojniji. Razlog za takvu ocjenu i potonje preustrojavanje Hadžiefendićeve legije treba tražiti u činjenici da je Hadžiefendićevo ljudstvo većinu zločina počinilo van vojnih operacija, što nikako ne umanjuje stravične zločine Crne legije na bliskom području u istom razdoblju.

U nekoliko dokumenata koji se odnose na prilike u istočnoj Bosni u proljeće 1942. uočava se narativ o navodnoj ustaško-partizanskoj suradnji u borbi protiv lokalnih četnika. U srpskoj historiografiji Drugog svjetskog rata u posljednjih nekoliko desetljeća može se primjetiti pojava tvrdnji upravo o toj navodnoj suradnji, pri čemu se autori koji zastupaju takvu tezu pozivaju na njemačke izvore. Nekoliko dokumenata u ovom zborniku razjašnjava porijeklo informacija o navodnoj ustaško-partizanskoj suradnji na navedenom području. Naime, u tim dokumentima se navodi da su kao izvori informacija za njemačke okupacione vlasti poslužili izvještaji četničkog zapovjednika Jezdimira Dangića, njegovih oficira te srpske fašističke organizacije Zbor odnosno njenog vojnog krila. Ove činjenice ne mogu *a priori* osporiti tezu o navodnoj ustaško-partizanskoj suradnji, ali je mogu značajno problematizovati s obzirom na to da su četnici kao partizanski protivnici imali interes da se predstavnicima njemačkog okupatora preporuče kao saveznici u borbi protiv opasnog protivnika kakav su bili partizani, kako bi izbjegli razoružavanje i internaciju te istisnuli partizane. Isticanjem navodne ustaško-partizanske suradnje u istočnoj Bosni četnička komanda u istočnoj Bosni i Nedićeva vlada pokušale su ujedno ukazati na problematičnost prisustva ustaških snaga na tom području. Bosanski četnici i Nedićeva vlada imali su interes da prisustvo Ustaške vojnice u istočnoj Bosni pokušaju predstaviti kao neadekvatno po pitanju borbe protiv partizana, štaviše imali su interes prikazati ga kao narušava-

nje temeljnog njemačkog interesa u toj regiji. Buduća istraživanja će razriješiti povijesnu kontroverzu o navodnoj ustaško-partizanskoj suradnji u istočnoj Bosni i utvrditi njenu historičnost.

Dosije “Ustaška zverstva” predstavlja važan izvor za poznavanje nekih od najmasovnijih ustaških zločina nad Srbima tokom prve dvije godine okupacije, naročito kada je riječ o genocidnim masakrima o kojima izvori ustaškog porijekla govore vrlo sporadično ili uopće ne govore. Primjera radi, u zborniku je objavljen izvještaj Feldkomandanture Zagreb od 30. januara 1942. koji potvrđuje historičnost drugog pokolja u pravoslavnoj crkvi u Glini koji se odigrao početkom avgusta 1941., o čijoj historičnosti u hrvatskoj historiografiji postoji određena dvojba, pa čak i negiranje. Osim toga, u zborniku su objavljene izjave nekoliko izbjeglica s područja Gline i Vrginmosta koji su u izbjeglištvu u Srbiji 1942. svjedočili o stradanju njihovih rođaka i susjeda u drugom, avgustovskom pokolju u glinskoj crkvi. Riječ je o dokumentima koji su sa srpskog prevedeni na njemački kako bi se predstavnici njemačke policije u Beogradu upoznali s obimom stradanja srpskog stanovništva na Baniji i Kordunu, pri čemu su u svjedočenjima navedeni i brojni drugi primjeri masovnog stradanja. Također, u zborniku je objavljeno nekoliko izvora koji pružaju nove podatke o masovnom zločinu izvršenom početkom februara 1942. nad srpskim stanovnicima u četiri naselja neposredno pokraj Banja Luke (Drakuliću, Šargovcu, Motikama i Rakovcu). Riječ je o najmasovnijem pojedinačnom zločinu izvršenom od strane ustaša van koncentracionih logora. Naročito vrijedi istaći važnost izvještaja iz Banja Luke koji je njemačkoj policiji upućen desetak dana nakon ovog zločina. Srpska historiografija se tek nedavno ozbiljno posvetila rekonstrukciji ovog događaja, što je posebno važno – na osnovu nekorišćenih arhivskih izvora, napose na osnovu nepoznatih izvora NDH porijekla (vidjeti: Goran Latinović, Nikola Ožegović: “St. Bartolomew's Night of Banja Luka' The Ustasha Crime against the Serbs in the Banja Luka Area on 7 February 1942”, *Balkanica*, LI, 2020.). Nekoliko dokumenata u zborniku, različitog porijekla, uključujući i njemačke obavještajne izvore, govori o ustaškim logorima Gospić, Jasenovac i Loborgrad. Kako navodi priređivač, riječ je o “veoma važnim izvorima o ovim logorima. Na osnovu ovih dokumenata, jasno može da se zaključi da su nemački predstavnici bili vrlo dobro informisani o tim logorima i o masovnim zločinima u njima.”

U njemačkom dosijeu o ustaškim zločinima nalazi se i prepis “Instrukcije Draže Mihailovića Đordiju Lašiću i Pavlu Đurišiću”. Riječ je o dokumentu

nastalom 20. decembra 1941. u kome Mihailović zagovara praksu etničkog čišćenja hrvatskog i, napose, muslimanskog stanovništva u etnički mješovitim područjima. Ovaj izvor je devedesetih godina prošlog stoljeća od strane nekoliko srpskih povjesničara bio okarakteriziran kao komunistički falsifikat. Međutim, istraživanja povjesničara Milana Terzića i Milutina Živkovića pokazala su da je "Instrukcija" autentičan izvor. Postojanje prepisa "Instrukcije" u dokumentaciji zapovjednika njemačke policije u Beogradu predstavlja dodatnu potvrdu njene autentičnosti i još jednom ukazuje na potrebu analiziranja politike i ratnih ciljeva generala Mihailovića.

Izdavač i priređivač su na pravi način shvatili nužnost publiciranja fotografija koje su priložene u "Dosijeu zapovjednika Policije sigurnosti i Službe sigurnosti u Beogradu" kao ilustraciju uz dokumente, budući da je riječ o jednoj cjelini. Većina fotografija iz dosijea dosad nije bila publicirana i poznata u stručnoj i široj javnosti. Neke od fotografija iz dosijea, koje jesu publicirane, bile su pogrešno atribuirane. Sve to još jednom ukazuje na značaj zbornika *Ustaška zverstva* za historiografiju genocida nad Srbima u NDH. Popratni tekst Milana Koljanina uz objavljene fotografije ("Fotografija – svedok zločina i stradanja") nema mnogo ekvivalenata u suvremenoj srpskoj, ali i postjugoslavenskoj historiografiji. Fotografije o kojima je riječ još jednom ukazuju na činjenicu da su predstavnici njemačke vlasti u okupiranoj Jugoslaviji bili dobro upoznati sa stravičnom dimenzijom ustaških zločina nad Srbima. Fotografije u dosijeu su grupirane u tri cjeline. Prvu cjelinu čine fotografije koje se odnose na masakr u Gudovcu, selu pokraj Bjelovara u kome su ustaše 28. aprila 1941. ubili blizu 200 srpskih civila, stanovnika desetak naselja s područja kotara Bjelovar. Bio je to dotad najmasovniji ustaški zločin. Riječ je o 20 fotografija, koje su dijelom, zahvaljujući raznim preslikama, bile poznate povjesničarima i javnosti, a 2019. su u izdanju Arhiva Vojvodine i Srpskog narodnog vijeća u cijelosti objavljene u publikaciji *Gudovac 1941. Put zločina*. Uz ovu cjelinu priložene su i dvije fotografije sisačkog industrijalca Miloša Teslića kojega su ustaše masakrirali u Sisku najvjerovatnije istog dana kada je izvršen masovni zločin u Gudovcu. Kako navodi Koljanin, ove dvije fotografije su "reprodukovane u nekim savremenim publikacijama, ali bez međusobne veze i s delimično tačnom atribucijom". Fotografije stradanja Miloša Teslića po prvi put su u historiografiji na detaljan način analizirane u ovom zborniku. Druga kronološko-tematska cjelina sadrži 18 fotografija i nastala je u istočnoj Bosni aprila 1942., u vrijeme ofenzive osovinskih snaga na tom području. Većina fotografija iz ove cjeline

prikazuje tijela žrtava masakriranih od strane ustaša i muslimanskih legionara. Dvije fotografije prikazuju zarobljene partizane. Treću cjelinu čini 29 fotografija na kojima su prikazane dvije grupe logoraša koji su zahvaljujući intervenciji njemačkih oficira oslobođeni iz logora u Loborgradu i Jasenovcu i potom prebačeni u Srbiju.

Zbornik dokumenata *Ustaška zverstva* predstavlja publikaciju od izuzetno velikog značaja za nova istraživanja zločina NDH nad Srbima i istraživanja odnosa njemačkog okupatora prema ovim zločinima. Izdavaču i priređivaču treba čestitati na obavljenom poslu.

Milan Radanović
Arhiv Srba u Hrvatskoj